

Марија Црнић Пејовић

АРХИВСКА ГРАЂА КАО ПРИМАРНИ ИЗВОР ЗА
ИСТОРИОГРАФИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ У ЦРНОГОРСКОЈ НАУЧНОЈ
ПЕРИОДИЦИ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА „ЗАПИСЕ“ И
„ИСТОРИЈСКЕ ЗАПИСЕ“ (1927–1986)

Примарни извори – архивска грађа, незамјенљив извор за проучавање једног друштва, средине, административне мање или веће јединице – са свих аспената су ипак веома осјетљив материјал. Ако знамо да је овом културном благу у прошлости поклањана незнатна пажња, а на жалост ни данас се не поклања довољно пажње, онда је објављена архивска грађа значајан допринос историографији. Да бисмо боље схватили колико је значајно објављивање архивске грађе осврнућемо се најкраће на развој архивске службе у Црној Гори.

До краја XVIII вијека изузмемо ли чување докумената по манастирима и код стваралаца архивске грађе (Нотор има нотара већ 1200. године, а Херцег-Нови у XV вијену) може се рећи да није било систематског надзора и чувања архивалија. Крајем XVIII вијека црногорски митрополити поклањају више пажње и бриге архивској грађи. Краљ Никола доноси Уредбу о канцеларијском пословању. Крајем XIX вијека покушано је са оснивањем Државног архива на Цетињу, да би тек три деценије касније отпочело рад архивско одјељење у оквиру Државног музеја на Цетињу. Тада отпочиње и сређивање архивске грађе која је била закопана у току првог свјетског рата.

Прави зачетак архивске дјелатности у СР Црној Гори јавља се након другог свјетског рата, који је прекинуо рад на организовању архивске службе која је своје зачетке, поред горе поменутог, имала и у оквиру рада Народног универзитета у Нотору. Три године након завршетка рата, 1948, при Историјском институту СР Црне Горе на Цетињу оснива се архивско

одјељење, које након двије године прераста у Државни архив, односно данашњи Архив СР Црне Горе.

Државни архив, односно Историјски архив Котор, основан је 1951. године. Двије године касније враћена је из Задра знатна количина вриједне архивске грађе, коју су углавном из Боке Италијани понијели у Задар. Повраћај ове грађе био је повод да се у Херцег-Новоме при тада постојећем Народном музеју оформи архивско одјељење, које је 1957. год. отпочело рад као самостална установа, Архив и научна библиотека, а од 1971. год. ради под називом Архив Херцег-Новог.

Као своју организациону јединицу, Државни архив Цетиње 1959. год. оснива Архивски центар у Никшићу, надлежан за архивску грађу насталу радом органа и организације на терену тадашњих општина: Никшић, Шавник, Грахово, Велимље, Плужине и Жабљак. Данас је то регионални архив за општине Никшић, Шавник, Жабљак и Плужине, а ради у оквиру Центра за културу.

Државни архив Црне Горе оснива исте године и Државни архив сјеверне регије Црне Горе, као једну од својих организационих радних јединица са сједиштем у Бијелом Пољу, са надлежношћу над архивском грађом насталом у раду органа и организација са подручја општина: Бијело Поље, Пљевља, Иванград, Плав, Рожаје, Гусиње и Андријевица. Године 1965. Архив је припојен Центру за културу у чијем саставу и данас ради.

Када је 1980. год. основан Архив у Иванграду, архивску грађу са подручја Иванград, Плава, Гусиња, Рожаја и Андријевице преузео је од Архива Бијело Поље. Архив у Иванграду чини једно одјељење институције Музеј и Архив Иванград, радећи под веома неповољним условима.

Предузимане су бројне акције од стране еминентних архивских радника и Друштва архивских радника СР ЦГ, као и Савеза архивских радника Југославије, посебно током посљедње двије деценије, да би читав територија СР Црне Горе била обухваћена архивском службом, као што је случај са свим републикама и покрајинама у нашој земљи.

Поред поменутих архива, 1976. год. основан је Општински, односно Историјски архив Будве, надлежан за територију општине Будва.

Општински архив у Титограду основан је 1980. године.

Проблем архивске службе у општини Даниловград рјешен је формирањем архивског одјељења који отпочиње рад у јануару 1986. год. у оквиру институције Музејско-документациони центар.

Негдје у исто вријеме, на сличан начин, рјешава се и питање архивске службе општине Бар, која оснива Општински архив Бар. Овај архив ради у саставу Центра за културу Бар, од јануара 1987. године.

Од 1968. год. ради архивско одјељење при Историјском архиву Котор, чија се надлежност протеже над регистратурском и архивском

грађом органа и организација са територије општине Котор. Исто такво одјељење ради од 1973. год. при Архиву СР Црне Горе, за општину Цетиње.

Овоме треба још прикључити библиотечно-архивско одјељење при Музејима Цетиње. Архивска грађа црногорске митрополије и бискупије у Котору је неозабилазна архивска грађа која је доступна корисницима, као и већина грађе која се чува у католичким црквама у которском базену (види: Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентаром музејских и црквених фондова и збирки, Историјски архив Котор, Котор 1977).

При Завичајном музеју у Перасту чува се веома богата архивска грађа везана за овај град.

Познато нам је да се велики број архивалија чува у појединим манастирима и црквама, које су углавном необезбјеђене и недоступне истраживачима.

Када погледамо мрежу архивских институција могли бисмо бити и задовољни постојећом развијеношћу ове службе. Но, већина архива нема ни основне услове за рад, а то су прије свега депои и кадрови. Може се рећи да су у посљедње вријеме на најзадовољавајући начин рјешили услове за рад архиви Котора, Херцег-Новога, Никшића, Бара, Даниловграда, а у изградњи су и зграде Архива СР Црне Горе и Историјског архива Будве.

Најдрастичније стање је код Општинског архива Титоград, који нема ни један једини метар депоа, а и радне просторије су му неусловне. Несхватљиво је овакво понашање надлежних, посебно ако имамо у виду да на територији општине Титоград дјелује неколико стотина стваралаца регистратурске, односно архивске грађе, и да је већ прошло више од четири деценије од формирања новог града на рушевинама Подгорице, који је уз то и политички, административни и културни центар Републике.

Број и стручна структура архивских радника у Црној Гори, узевши у цјелини, није задовољавајући, па не изненађује чињеница да знатна количина архивске грађе, односно регистратурске грађе, већ код њених стваралаца пропада. Како ствараоци регистратурске грађе не поштују законске обавезе, ван сваког стручног правила и обавезе архивски радници, да би спасли што се да спасити, у највећем броју случајева, гдје услови омогућавају (депо, кадрови) преузимају несрећену докуменатацију, која је често само једна гомила расутог папира. Овако преузимање архивске грађе ствара баласт у Архиву и захтијева од архивских радника излучивање безвриједног материјала, сортирање, попис, а тек затим архивистичку обраду. О вођењу архивске књиге и изради регистратурских листа, као и о излучивању безвриједне архивске грађе у самим регистратурама, што је њихова законска обавеза, може се наићи само у изузетним случајевима, сем тамо гдје је надзор над регистратурском грађом од стране архивских радника систематски и гдје се ради са пуно ентузијазма. Данас се у архивама Црне Горе чува око 5.000 т. дужних архивске грађе.

Оправдање за несталу и уништenu архивску грађу насталу прије другог свјетског рата можемо имати у ратним пустошењима, али уништавање послје рата, посебно данас, не може се ни на који начин оправдати.

Објављивање архивске грађе захтијева веома студиозан рад са познавањем палеографије, историје, страног језика и многе друге дисциплине. Први и можда најзначајнији моменат у овом раду је избор докумената, било да се ради о одређеној теми или временском периоду. Одредити вриједност и значај сваког појединог документа тражи велику одговорност и знање. Непотребно је посебно нагласити да погрешно прочитан и објављен текст документа може довести до многих заблуда и кривог тумачења кључних питања.

Колико је издавање архивске грађе значајно, јер омогућава широком кругу истраживача коришћење примарних извора, толико с друге стране недовољно научно обрађен докуменат прије издавања доноси више штете него користи. Личног смо мишљења да за детаљну анализу и обраду неке проблематике само директан контакт истраживача са „живим“ документом не може замјенити никакво репродуковање докумената, без обзира на савршена техничка достигнућа.

Прегледајући научну периодику која је излазила у Црној Гори у периоду од појаве „Записа“ до данас долазимо до закључка да тек послје ослобођења долази до изласка већег броја научне периодике.

Пошто су „Записи“, односно „Историјски записи“, публикација која је са најдужим стажом излажења, на чијим страницама је објављен највећи дио архивске грађе, то ћемо прво пажњу посветити овом часопису.

Нема ни једне свеске „Записа“, од 146 колико их је изашло, а да није објављена архивска грађа. Највише заслуга за то има Душан Вуксан, који је био не само уредник „Записа“ већ од 1926. и дирентор Државног музеја на Цетињу, у оквиру којег је радило архивско одјељење у којем се чувала дворска архива откопана 1923. године у дворишту Музеја. Та веома значајна архивска грађа, која датира од 1482. до 1915. године, и данас се налази у Музејима Цетиње, архивистички необрађена, те би било неопходно израдити научно-обавјештајна средства и ову грађу учинити доступнијом истраживачима.

У периоду од 1927. до 1941. год. објављене су у „Записима“ 343 библиографске јединице – прилога архивске грађе.*

* Види: Васо Јововић, „Библиографија 'Записа' и 'Историјских записа' 1927–1967“, Историјски записи, Титоград 1967/3, 447, 460–462, 470–476, 486–491, 497–501, 506–512, 520–527, 529–530, 534–535, 551 и Васо Јововић и Чедо Рашковић, „Библиографија 'Историјских записа' 1967–1977“, Историјски записи Титоград 1977/1, 226, 229, 232.

Ако измемо у обзир да су поједини прилози, односно да поједина библиографска јединица садржи више докумената, чак и до 30, онда се може слободно рећи да је у „Записима“ објављено око 1000 докумената.

Највећи број докумената објављен је за период 1878–1912. година (94 библиографске јединице). Затим слиједи период 1860–1878. год. (58 библиографских јединица), па период 1852–1860. год. (55 јединица), доба Петра I (53 јединице), Петра II (49 јединица), период од почетка XVI до пред крај XVIII вијека (18 јединица), док период 1912–1916. год. има 67 јединица, а по пет период до XV вијека и први свјетски рат.

Може се рећи да је готово сву ту архивску грађу обрадио и објавио Душан Вунсан. Од 343 јединице он их је објавио 285, или 84%, док су осталу архивску грађу обрадили и припремили за објављивање Ристо Драгићевић (23 јединице), а затим Дервиш М. Коркут, Станислав Боровски, Алекса Ивић, С. Матић, Андрија Арменко, Душан Велимировић, Петар И. Поповић, Нико Шкрњо Кусовац, Радослав Меденица.

По провинцијенцији највећи дио архивске грађе објављене у „Записима“ је из Државног музеја Цетиње, затим из архива Венеције, Беча и већи број из приватних архива. Брижљивим прегледом долазимо до закључка да нема области политичког, друштвеног, економског, културног и привредног живота, а да није објављен бар неки документат.

Највећи број докумената чине преписке црногорских митрополита, затим књаза Данила и краља Николе са турским, млетачким, аустријским властима. Такође је бројна и њихова преписка са виђенијим људима свога времена и ван граница Црне Горе. Наредбе, пресуде и посланице су такође бројне. Затим купопродајни уговори, тестаменти, приватна писма такође чине вриједну документацију без које се не може сагледати цјелокупан живот у Црној Гори у периоду из којег датира објављена архивска грађа.

Тако се међу архивском грађом може наћи повеља Балше II; позив Петра Великог митрополиту Данилу да ступе у рат против Турака; синђелија митрополита Данила из 1700. год; проглас владике Саве и Василија српском народу под Турцима 1756. год; дати су подаци о имовини којом је располагао Шћепан Мали 1770. год.; писма пећких патријарха Зећанима; писмо кучких главара Млетачкој републици 1708. год.; писмо Доситеја Обрадовића Петру I; два писма Петра I главарима и народу црногорском и брдском; посланице Петра I Которанима, Новљанима, Дробњацима, Пивљанима, Морачанима и другима; „Дворјанство“ Добротске породице Ивановића; извјештај о сабору у Острогу 1843. год; посланице владике Рада; писмо Хафис-аге Станку Петровићу; Статут француске управе над Боком; двије интересантне наредбе књаза Данила; два писма Јована Суботића књазу Данилу; један распис књаза Данила о глобама; статут Данилова ордена; два извјештаја Јована Вацлина књазу Николи о приликама у Снадру; писмо књаза Николе руском конзулу Петковићу; представка

херцеговачких усташа књазу Николи; преписна књаза Николе и књаза Михаила; писмо Јефта Гојковића Машу Врбици; три писма попу Илији Пламенцу; записник о разграничењу са Турском 1879. год; писмо Штросмајера књазу Николи и друго.

Ништа мање нису од важности документи који осликавају свакодневни живот, међусобне људске односе, затим преписна бројних књижевника који су живјели у Црној Гори или оних ван ње који су одржавали пријатељске односе са црногорским владарима или виђенијим људима. Напоменимо дио из обиља ове документације: крштеница из 1797. год.; како је Јован Дулин купио оружје; о двобоју Његоша и Симе Милутиновића; помиловање смртне казне у доба владике Рада; право прече куповине; бигамија у Црној Гори; једно сенатско суђење у доба књаза Данила; како је књаз Данило намирио крађу; једно турско приватно писмо; да ли је ношено оружје када су ношени крсти; како су се писала приватна писма почетком XIX вијека; шта се све крало 1822. год.; како је наплаћиван дуг у првој половини прошлог вијека; један мегдан крајем прве половине XIX вијека; један „контрат“ општине цетињске; једна растава брака; једно разрјешење од црногорског посланства; право удате унуче на дједовину; цијена главе почетком 80 година XIX вијека; писмо проф. Косте Војновића Јовану Сундечићу; преписна Његоша са књижевницима; писмо Лазе Костића Сими Матавуљу; преписна краља Николе са Змај–Јовом Јовановићем, Драгутином Илићем; писмо Павла А. Ровинског и друго.

Други свјетски рат паралише цјелокупан живот, па и просвјетно-културне, научне и друге активности, као и издавачку дјелатност.

Након ослобођења настао је полет не само у изградњи порушене земље већ и у духовном животу. Тако 1948. г. излази први послјератни број „Записа“, под новим називом „Историјски записи“. За скоро четири деценије излажења објављене су 154 свеске са око 24.415 страница. О значају и улози „Историјских записа“ у историографији Црне Горе није потребно говорити. Напоменимо само да су и даље објављивани чланци, прилози, прикази из политичког, економског, друштвеног и културног живота Црне Горе, али и других крајева наше земље, посебно оних који су тијесно били повезани са Црном Гором.

Знатан дио страница „Историјских записа“ посвећен је новијим историјским збивањима, односно напредном радничком покрету између два рата, раду Комунистичке партије Југославије и посебно народноослободилачкој борби, што је и природно.

Ако извршимо анализу „Историјских записа“ у вези са објављеном архивском грађом у односу на „Записе“ уочићемо да је у „Историјским записима“ објављено знатно мање архивске грађе. Изнијели смо податак да су у „Записима“ за 13 година објављене 343 библиографске јединице које се односе на архивску грађу, док су у „Историјским записима“ за ско-

ро четрдесет година објављене свега 74 библиографске јединице, или око 100 докумената. Од аутора који су обрађивали, припремали и објављивали архивску грађу у „Записима“ једино је Ристо Драгићевић наставио овај рад и у „Историјским записима“. Поред њега, који је као и Јефто Миловић објавио пет прилога, највише је прилога дао Глигор Станојевић, а затим слиједе: Јован Ивовић, Ђоко Пејовић, Петар Шеровић, Антон Милошевић, Саво Вукмановић, Божо Ђ. Михаиловић, Перо Шоћ, Љубомир Дурковић–Јакшић, М. Павловић, Мићун М. Павичевић, Андрија Лаиновић, Славко Мијушковић, Нико Мартиновић, Саво Оровић, Хамид Хаџибеговић, Томица Никчевић, Александар Форишковић, Игњо Злоковић, Максим Злоковић, Јован Р. Бојовић, Весна Вичевић, Хенрик Бонковски, Радоман Јовановић, М. Шћепановић, Миленко Пекић.

Иако је знатан дио простора „Историјских записа“ посвећен ратним збивањима, то није случај када је ријеч о архивској грађи. Од 74 прилога свега 4 се односе на збивања између два рата, односно на народноослободилачку борбу, а сва остала односе се на период до 1918. године.

Садржина докумената објављених у „Историјским записима“ је слична садржини оних објављених у „Записима“, јер се и односе на исти временски период.

Како смо напријед рекли, свега 4 прилога са осам документа потичу из најновије историје, па ћемо их и навести. Грађа из историје народне власти, објавио Нико С. Мартиновић, Документи из НОБ, објавио Саво Оровић, Записник прве скупштине Народноослободилачког одбора у нашој земљи и Народноослободилачка борба документи, објавио Јован Ивовић.

Након неколико година од изласка „Историјских записа“ излази 1952. први број „Годишњака Поморског музеја Котор“. До сада су изашла 34 броја, у којима су објављени радови из проблематике поморства, првенствено историјски развој, успјеси и тешкоће поморске привреде од најранијих времена до данас на црногорском приморју. Уз знатан број радова дат је извјестан број докумената у цјелини, а још већи број фрагментарно.

Крајем шездесетих година (1969) појављују се још три научне периодичне публикације: „Гласник Цетињских музеја“ Цетиње, „Бока“ Зборник радова из науке, културе и умјетности Херцег-Нови и „Годишњак Педагошке академије у Никшићу“.

У до сада изашлих XIV књига „Гласника Цетињских музеја“ објављено је око 40 докумената. Највећи дио је из XVIII вијека и даје нам податке о становништву, миграцијама, гусарству, утврђивању граница, преносу посмртних остатака владике Данила, инвентару оружја Зана Грбичића. Истиче се по обиљу података и по обимности катастар херцеговскога краја из 1702. године, који је објавио Глигор Станојевић, који је припре-

мио и већи дио докумената објављених у овој публикацији. Остале су објавили Јефто Миловић и Славко Мијушковић.

„Бока – Зборник радова из науке, културе и умјетности“ – изашла је, до данас, у 18 бројева и 16 књига, и обрађује прошлост Боке Которске са свих аспеката.

У овој публикацији објављен је и већи број документа, а односе се на период од XIV до XX вијека. Најстарији објављени докуменат је повеља краља Твртка I из 1382. године, објављена у транскрипцији Радојице Јовичевића. Затим слиједи оснивачка повеља Балше III манастиру Прасквици – објавио Божо Шекуларац. Срђан Мусић објавио је једну занимљиву потјерницу из XVIII вијека и Извјештај из 1703. године о стању херцеговских тврђава. Глигор Станојевић је објавио девет докумената под насловом Документи за проучавање Котора, Будве и Паштровића, из периода 1579–1602. год. Марија Црнић Пејовић објавила је списак капетана топаљске комунитације за период 1719–1759. год.; Миро Вукасовић објавио је докуменат Саслушање Петра Желалића из Бијеле у Херцег-Новом 11. IX 1761. год.; Антун Томић Попис кућа Доброте из 1808. год.; Ђуро Батричевић Војне обавезнике из Боке Которске у мариборском затвору; Јован Мартиновић Два свједочанства о Боки Которској с почетка XIX вијека.

У првом броју „Годишњака Педагошке академије Никшић“ Андрија Лаиновић је објавио 30 докумената из Државног музеја Цетиње, под насловом Турски напади на Црну Гору крајем 1852. године и почетком 1853. године.

Поред наведеног, бројни радови у наведеној научној периодици садрже у контексту интегрално један или више докумената, али се то строго узевши не би могло убројити у категорију објављене архивске грађе. Али би се, на примјер, рад Јована Р. Бојовића објављен у „Правном зборнику“ (Титоград 1980) Законодавни рад Петра I до доношења Законика 1798. године могао због обиља цитиране архивске грађе сврстати у овај наш преглед. Слично је и са радовима Ђорђа Миловића објављеним у „Боки“, и то онима који дају податке о становништву насеља Топле, Сасовића, Мојдежа у XVIII вијеку. Таквих радова посебно је велики број у „Записима“ и „Историјским записима“.

У научној периодици Црне Горе од појаве „Записа“ прије шездесет година до данас излазило је више публикација које су објављивале радове из друштвених наука. Напријед смо дали преглед оних издања у којима је објављивана и архивска грађа.

На основу изнијетог долазимо до закључка да се 85% архивске грађе објављене у овом периоду појавило у „Записима“. Највећи дио ове документације писан је на нашем језику. Када бисмо критички анализирали овај материјал са становишта данашњих критерија о објављивању архивске грађе, могли бисмо наћи више замјерки. Исто тако се извјестан број објављених прилога не би могао сврстати у примарне изворе. Ту пр-

венствено мислимо на податке објављене из штампе. Но, с обзиром на њихов значај и с обзиром на околност да је већина тих података једини извор за поједине проблеме – можемо их третирати као архивску грађу.

Објављене архивске грађе у научној периодици послије рата је веома мало. Тако је послије рата објављено мање од једне четвртине укупно објављене архивске грађе у научној периодици Црне Горе од појаве „Записа“ до данас. *

Мора се ипак напоменути да је послије рата изашло више посебних издања збирки архивске грађе.

Овдје нијесмо дали преглед објављене мемоарске грађе у научној периодици, јер то и није тема нашега рада, но можемо напоменути да је и овог материјала публиковано занемарљиво мало.

Какав и колики значај има објављивање архивске грађе непотребно је наглашавати.

Објављивање збирки архивске грађе захтијева дуготрајни рад посебно на проналажењу докумената, јер је велики дио архивске грађе разасут не само по бројним архивима већ и архивистички несређен и научно-обавјештајна средства су малобројна.

Овај посао тражи личност са високо стручним образовањем, знањем језика, свестрано познавање дате материја, љубав и афинитет за овај рад.

Сматрамо да би тијесна сарадња истраживача, архивских радника и ових са редакцијама научних периодичних публикација допринијела континуираном објављивању посебно важне архивске грађе, нарочито ако имамо у виду колико времена и средстава захтијева објављивање збирки архивске грађе. Непотребно је наглашавати колико објављена архивска грађа доприноси научној информатици, и колико тиме постаје доступна ширем кругу истраживача. Зато треба овдје истаћи прије свега заслугу уредништва „Записа“ а затим „Историјских записа“, „Гласника Цетињских музеја“, „Боне“ и „Годишњака Педагошке академије Никшић“, која су објављивањем архивске грађе дала знатан допринос историографији Црне Горе и допринијела да она постане примарни извор, посебно у оним случајевима гдје је документација послије објављивања нетрагом изгубљена.

* Због бројности докумената за ову прилику није било могуће извршити њихову детаљну анализу у погледу тачности, затим колико их је и који су од њих данас нестали и на који начин, и друге чиниоце.